

Robert Muchembled. *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie.* Vertaald door Rosalie Siblesz en Tess Visser. Contact
Eugenio Garin (red.) *De wereld van de Renaissance.* Vertaald door Babet Mossel en Tejo Scharpach. Agon

De tijd dat de geschiedenis van de westerse beschaving nog kon worden geschreven in termen van een vanzelfsprekende, bijna automatische vooruitgang, ligt ver achter ons. Sceptis en zelfkritiek, twee van de parels in de kroon van diezelfde beschaving, hebben ook in de geschiedschrijving hun tol geëist. De moderne beschaving en haar wording zijn nu eerder een probleem. Hetzelfde geldt voor de erbij behorende moderne mens. Aangezien iedere metafysische noodzaak uit ons beeld van de geschiedenis is verdwenen, volstaat het allang niet meer simpelweg naar het historische proces te verwijzen. Maar om te achterhalen wat die moderne mens nu precies voor iemand is, blijft het noodzakelijk - zij 't onder beduidend minder riante omstandigheden - bij het verleden aan te kloppen.

Hoe is de moderne mens ontstaan of, nog duidelijker, hoe, waar en door wie is hij „uitgevonden”? Met deze vraag houdt de Franse historicus Robert Muchembled zich bezig in zijn onlangs vertaalde boek *L'invention de l'homme moderne* (De uitvinding van de moderne mens) uit 1988. De vraag heeft alles te maken met onze identiteit, vindt Muchembled; via de geschiedschrijving proberen wij te achterhalen wie we zijn. Het onderzoek naar het verleden is „een middel om de tegenwoordige tijd beter te begrijpen” of, zo voegt hij daar voorzichtigheidshalve aan toe, dat zou het in ieder geval moeten zijn.

Muchembled hoeft zichzelf niets te verwijten, want zijn eigen boek beantwoordt volledig aan de gestelde eis. In het spoor van de befaamde *Annales*-traditie onderneemt hij een gedetailleerde speurtocht naar de veranderingen in gedrag, zeden en sensibiliteit, waarvan de moderne mens het resultaat kan worden genoemd. Veranderingen die alles te maken hebben met de overgang in Europa van een plattelandsgemeenschap naar een stedelijke samenleving. Maar de economische en sociale ontwikkeling verschaft hooguit het kader waarbinnen Muchembleds analyse zich beweegt; zijn concrete belangstelling geldt in de eerste plaats de mentaliteit van onze voorouders, die tussen de vijftiende en de achttiende eeuw aan een ingrijpende mutatie onderhevig is geweest.

Zijn manier van kijken naar het verleden verraadt de invloed van de etnologie en de culturele antropologie. De Europeanen van weleer worden bestudeerd als behoorden ze tot een ander, een vreemd, zelfs „primitief” volk. Voor zover het de mensen van de vijftiende en de zestiende eeuw betreft is dat ook zo, betoogt Muchembled; in veel opzichten ging het om „primitieven”, als daarmee tenminste wordt bedoeld dat zij de meest essentiële eigenschappen van de moderne mens nog niet bezaten.

Als de belangrijkste van die eigenschappen ziet Muchembled de zelfdwang en de verinnerlijking van de driften. Het ideaal van de moderne beschaafde mens heeft alles te maken met zelfbeheersing, controle van de spontaniteit en stiling van het

gedrag. Met de moderne mens ontstaat wat Sigmund Freud het „superego" heeft genoemd - voor Muchembled overigens een argument om aan de psycho-analyse slechts een historisch beperkt belang toe te kennen. Met Freuds inzichten in de menselijke drifthuishouding kan men volgens hem vóór de „uitvinding van de moderne mens" bitter weinig beginnen; ze zijn immers pas als gevolg van die uitvinding mogelijk geworden.

Vanwege de neuroses waartoe de heerschappij van het moderne „superego" kan leiden, bestaat er soms de neiging de pre-moderne tijden te idealiseren als een verloren paradijs. Tot dezelfde idyllische projectie hebben antimodernistische cultuurcritici zich met de regelmaat van de klok laten verleiden en in de kunsten kan men sinds de Romantiek bijna van een cliché spreken: vroeger was het allemaal veel beter.

Lang niet alle historici die in het verleden over het ontstaan van de moderne tijd hebben geschreven zijn volledig aan dit soort romantische illusies ontsnapt, maar bij Robert Muchembled zal men er geen spoor van aantreffen. De pre-moderne wereld van de vijftiende en zestiende eeuw waarmee zijn boek begint had niets van een „goede oude tijd", waarschuwt hij zijn lezers juist.

Het merendeel van de bevolking, woonachtig op het platteland, hield er een zeer beperkt wereldbeeld op na, waarvan het eigen dorp het absolute middelpunt vormde. Vreemdelingenhaat was regel en het vreemde begon dikwijls al bij het volgende dorp. Op wat men niet kende werd bij voorkeur met geweld gereageerd, maar ook binnen de eigen gemeenschap was aan geweld geen gebrek. Vechtpartijen, vaak met dodelijke afloop, waren aan de orde van de dag, vooral als er gedronken werd; en van politie of justitie hoefde men in die dagen nog niet veel te verwachten. De zeden waren ruw en grof, blasfemie en ontucht tierden welig, van hygiëne had geen mens ooit gehoord.

Toch was er geen sprake van anarchie of van een blind recht van de sterkste. Men leefde wel degelijk volgens vaststaande codes en rituelen. Het geweld maakte daar deel van uit; in de vorm van wraakacties en charivari's diende het de sociale controle die de gemeenschap bij elkaar moest houden. Voor privacy was daarbij geen plaats: men leefde bovenop elkaars lip, net zoals men thuis en in de herberg uit hetzelfde bord at en in hetzelfde bed sliep. Aan gelegenheid om elkaar dwars te zitten bestond dus geen gebrek, wat misschien iets van het frequente geweld kan verklaren: in een wereld waar iedereen iedereen in de gaten houdt, kan niemand het zich permitteren ook maar de geringste belediging ongewroken te laten.

In Frankrijk (waartoe Muchembled zijn onderzoek beperkt) gold dit alles evengoed voor de elite als voor het gewone volk. Adel en geestelijkheid onderscheidden zich door geboorte en privileges, nauwelijks door levensstijl. Pas in de loop van de zestiende eeuw begint daar, vooral dank zij Italiaanse invloeden, verandering in te komen. Maar ook dan is er van een onoverbrugbare kloof geen sprake. Er ontstaat hoogstens wat meer distantie, zoals blijkt uit het werk van wat Muchembled de „intermediairs" noemt: schrijvers als Bonaventure des Périers en Guillaume Bouchet en schilders als Pieter Bruegel de Oude, die hun meestal adellijke publiek amuseren met scènes uit het robuuste volksleven. Aan de vaak onbetamelijke

en zelfs ronduit obscene boertigheden stoort blijkbaar niemand zich, net zo min als aan de volkse grappen waarmee in diezelfde tijd het werk van de toch geenszins volkse Rabelais is doorspekt.

In de zeventiende eeuw is dat afgelopen. Onder adel, geestelijkheid en stedelijke elite groeit de afstand tot het volk en zijn cultuur, die in toenemende mate als anders en inferieur worden ervaren. De bijna „etnologische" belangstelling en de „onbehouden genegenheid" van de intermediairs maken plaats voor weerzin en afkeer van de „dierlijke" teugelloosheid van het gepeupel. Zelf doet men, gehoorzaamend aan allerlei nieuwe regels en voorschriften, zijn uiterste best soortgelijk gedrag te vermijden.

De socioloog Norbert Elias heeft deze ontwikkeling ooit het „civilisatieproces" gedoopt, en Muchembled volgt hem daarin. De „uitvinding van de moderne mens" vormt in feite de essentie van dat civilisatieproces. Maar anders dan Elias beperkt hij zich niet tot alleen de elite; hij wil ook laten zien hoe de door de elite uitgevonden moderne mens tot de plattelandsgemeenschap is doorgedrongen. En met wat voor gevolgen. Muchembled gelooft niet dat het eigene van de volkscultuur daar vóór de Franse Revolutie volledig onder de voet is gelopen; via verzet, gedeeltelijke aanpassing en compromissen bleef zelfs tot diep in de negentiende eeuw van de vroegere zeden en gewoonten het nodige behouden. Maar wèl onder intussen grondig veranderde omstandigheden.

In tegenstelling tot Elias weigert Muchembled het civilisatieproces voornamelijk als het gevolg van een culturele druk te zien; criminalisering en repressie door kerk en overheid acht hij minstens zo belangrijk, met name op het platteland. Gestimuleerd door de politieke en fiscale eisen van de absolute monarchie en de hernieuwde missie-ijver van de Contra-Reformatie heeft de modernisering er diepe sporen getrokken, van heksenvervolging tot alfabetisering, om nu even twee uitersten te noemen. In beide gevallen ging het in wezen om hetzelfde: eliminatie van het archaïsche, heidense verleden en adaptatie aan de eisen van het moderne heden.

Het meeste succes werd echter geboekt in de steden: dáár wemelt het weldra - zij 't aanvankelijk alleen in de bovenlagen - van de „moderne mensen". In plaats van zich over te geven aan volkse drinkgelagen cultiveren zij strenge tafelmanieren. Daarbij past het gebruik van bestek, dat in de zeventiende eeuw steeds meer in zwang begint te raken. Net als het keurig rechtop zitten aan tafel, staat het eten met mes en vork in het teken van een toegenomen individualisering, schrijft Muchembled. De moderne mens breekt rigoureuus met de gewoonte van het volk met z'n allen in één grote voedselbak te graaien.

De individualisering die zo kenmerkend is voor de moderne mens komt tot stand dank zij een drastische disciplinerende van het lichaam, waarvan de nieuwe tafelmanieren maar één voorbeeld zijn. Zo mag het lichaam - buiten de kunst tenminste - zich niet meer naakt tonen; als het aan een vrouw toebehoort, loopt het grote kans in een korset te worden geregen; voor een dagelijkse behandeling met water en zeep hoeft het nog niet te vrezzen, maar het wordt al wel met reukwater en parfum van zijn natuurlijke luchtjes beroofd.

Voor Muchembled ligt deze disciplinerende van het lichaam in het verlengde

van de christelijke kastijding van het „zondige vlees". In het geding zijn een angst en een wantrouwen jegens de eigen „dierlijkheid", resulterend in een hoogst persoonlijk schuldgevoel, dat bij de moderne mens de plaats gaat innemen van de schaamte die bij de pre-moderne mens het gevolg was van de publieke aantasting van zijn eer. Uit dit schuldgevoel komt ook de zelfdwang voort, die in een schaamte-cultuur overbodig is omdat dáár de gemeenschap met haar genadeloze reacties een afdoende pressie vertegenwoordigt.

Het schuldgevoel veruiterlijkt zich via de disciplinerende van het lichaam in welbewust gedrag en vertoon, en onderstreept zo het verschil tussen de mensen. Op dat verschil legt Muchembled krachtig de nadruk. Het civilisatieproces is in zijn ogen geen stoomwals die alles en iedereen nivelleert, zoals het wel eens wordt voorgesteld; het leidt juist tot een nog niet eerder vertoonde differentiatie, een cultus van het verschil, waarvan wij nu nog altijd de sporen dragen. „Niemand bestaat uit één geheel, is of totaal nieuw, of voorgoed vastgeroest in oude gewoonten. Mensen zijn stuk voor stuk complexe producten van elkaar opvolgende invloeden en samenlevingen: hun mentaliteiten bestaan uit opeengestapelde lagen van allerlei soorten gedrag", vat Muchembled de belangrijkste consequentie van de „uitvinding van de moderne mens" samen.

Men kan het misschien ook zo zeggen: de moderne mens is voortdurend in beweging, zowel binnen als buiten zichzelf. Niet langer geworteld in een onveranderlijke rurale gemeenschap, levert hij zich over aan een rusteloze dynamiek die hem de halve wereld doet veroveren, terwijl hij thuis in een voortdurende concurrentieslag is verward met zijn soortgenoten om enige sporten te stijgen op de maatschappelijke ladder. Want de verschillen die het civilisatieproces creëert beantwoorden stuk voor stuk aan een verfijnde sociale en culturele hiërarchie, aan de top waarvan zich - in elk geval gedurende de periode vóór de Franse Revolutie die Muchembled bestrijkt - de koning en het hof bevinden.

Dank zij die positie zijn zij het die het model bepalen dat in de lagere regionen naar vermogen wordt geïmiteerd en bij hen is de „uitvinding van de moderne mens" in feite dan ook begonnen. In Frankrijk tenminste; om bij het werkelijke begin te komen zou het noodzakelijk zijn de grens over te gaan naar Italië. Robert Muchembled doet dat niet in zijn boek; hij beperkt zich ertoe de Italiaanse invloed op het Franse hof te vermelden, zonder nader op de specifieke aard van die invloed in te gaan.

Wie daar toch meer van wil weten, kan terecht bij een ander recentelijk in het Nederlands vertaald werk: *De wereld van de Renaissance*, een bundel uitstekende artikelen van gerenommeerde historici onder redactie van de *éminence grise* van het Italiaanse Renaissance-onderzoek Eugenio Garin. De avontuurlijke, opwindende, maar door de overvloed aan details en speculaties soms ook wel wat onoverzichtelijke mentaliteitsgeschiedenis van Muchembled maakt in dit zeer ordelijke boek plaats voor een aanzienlijk traditioneler vorm van geschiedschrijving, al gaat het ook hier om wat je de „uitvinding van de moderne mens" - in de Renaissance - zou kunnen noemen.

Van die moderne mens wordt per artikel een karakteristiek type geportretteerd. Aan bod komen ondermeer de vorst, de kardinaal, de filosoof en de

magiër, de kunstenaar, de handelaar en de bankier, en een apart artikel is gereserveerd voor de vrouw. De boer en de gewone burger ontbreken echter. Gezien de opzet van het boek misschien terecht, want de wederopbloei van het antieke erfgoed en de vele vernieuwingen in kunst, wetenschap, filosofie, economie en politiek die de „wereld van de Renaissance" bepalen, hebben zich grotendeels over hun hoofden heen voltrokken. Zij ondervonden er alleen de gevolgen van. Met welk resultaat, dat heeft men bij Robert Muchembled kunnen lezen.

(de Volkskrant, 14-9-1991)